

Heimans en Thijsse

Nieuwsbrief

Mededelingenblad van de Heimans en Thijsse Stichting

nummer 50 juni 2016

Redactie Lydia Haafkens, Maarten Smies en Eddy van der Maarel

Van het bestuur

De afgelopen maanden is er veel werk verzet. Op 5 februari vond in de Artisbibliotheek de feestelijke overdracht plaats van ons archief aan de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Na ondertekening van de bruikleenovereenkomst, gaf Dik van der Meulen een sprankelende lezing over het taalgebruik van Thijsse. Op deze bijeenkomst hebben we bekend gemaakt dat Marga Coesèl door de Artisbibliotheek samen met onze stichting tot Heimans en Thijsse conservator is benoemd. Zij heeft nu de eindverantwoordelijkheid voor archief en documentatie.

Twee weken later, op zaterdag 20 februari was de algemene bestuursvergadering. Thomas van Slobbe en Marjolein Kloek besloten om niet voor herverkiezing in aanmerking te komen. Zij werden bedankt, onder meer voor hun grote inzet om jonge mensen bij de Stichting te betrekken. Ella de Hullu en Frank Saris werden beiden herbenoemd als lid van het Dagelijks Bestuur.

Voor de vergadering bood Johan Mulder van de Stichting Natuur- en Milieueducatie Zwolle onze stichting een van de 25 schatkisten van Eli Heimans aan. De schatkisten zijn door de Zwolse stichting gemaakt ter nagedachtenis aan Eli Heimans en bevatten lesmateriaal met prachtige fossielen voor het biologieonderwijs op middelbare scholen. We hebben geboeid naar de toelichting van Johan Mulder geluisterd en we hopen de schatkist te plaatsen op een natuureducatiecentrum in Amsterdam, zodat de Amsterdamse scholen hier gebruik van kunnen maken.

Dik van der Meulen, auteur van *'Het bedwongen bos'* en de veel geroemde biografie van Multatuli, is begonnen met een uitvoerige studie van het leven van Thijsse en het schrijven van zijn biografie. Voor dit project heeft onze stichting bij het Prins Bernhard Fonds om financiële steun gevraagd, zodat Dik full time aan dit onderzoek kan werken. We zijn erg blij dat zowel het Prins Bernhard Fonds als het Fonds voor de Letteren inmiddels financiële steun hebben toegezegd.

Frank Saris werkt op dit moment hard aan de afronding van zijn proefschrift over Victor Westhoff. Hij heeft zich inmiddels teruggetrokken uit het bestuur. Wij willen hem graag bedanken voor al het werk dat hij de afgelopen jaren voor de stichting heeft gedaan.

In de reeks over de pioniers van de Nederlandse natuurbescherming is – na het boekje over Eli Heimans – inmiddels een tweede deeltje uitgekomen over de aankoop van het Naardermeer: *'Van vuilnisbelt tot natuurmonument'*. We hebben dit boekje samen met Natuurmonumenten uitgegeven. Natuurmonumenten zal voor de distributie zorgen en het is te koop in hun webshop. Op het voorjaarsforum van Natuurmonumenten in kasteel De Haar kregen alle deelnemers het boekje als geschenk, nadat voorzitter Hans Wijers een toelichting had gegeven. Op deze manier heeft het boek meteen een brede verspreiding gekregen (zie verder de recensie op p. 7).

In september komt mijn boekje *'Wilde apen'* uit. Dit is een politiek pamflet waarin een radicaal nieuwe koers voor het natuurbeleid in Nederland wordt bepleit. Op deze manier hopen we in de komende jaren het debat over natuurbehoud in Nederland op het scherpst van de snee te kunnen voeren.

In 2015 hebben we ons jaarlijkse symposium in nauwe samenwerking met KNNV, IVN en Thijsse's Hof georganiseerd. Dat was een groot succes. KNNV en IVN hebben inmiddels besloten hun krachten te bundelen en een aantal zaken gezamenlijk te gaan doen, waaronder de beïnvloeding van de politieke besluitvorming. Er is ons gevraagd om deel te nemen aan het integratie-overleg dat beide organisaties op dit moment voeren. We hebben daarop positief gereageerd. De vraag is of we ook de volgende stap nemen en ons in de toekomst aansluiten bij de federatie van natuurorganisaties die nu langzaam aan het groeien is.

Zaterdagmiddag 17 september organiseren we een nieuw spannend symposium met de titel *'Wild of geordend'*. Hier zullen we het dilemma aan de orde stellen zoals dat onder meer in de Hedwigepolder heeft gespeeld. De grote vraag is of je boerenlandschappen met een vaak eeuwenoude geschiedenis mag opofferen voor grootschalige natuurontwikkeling. Boerenland en oude ontginningspatronen worden bij dit soort projecten volledig vernietigd, waarna kale vlaktes ontstaan waar de natuur niet altijd overvloedig is. Daar staat tegenover dat het schitterende boerenland van een paar decennia terug dat rijk was aan vogels, vlinders en bloemen, niet meer bestaat. Op het symposium zullen Chris de Stoop, schrijver van het boek *'Dit is mijn hof'*, en de filosofen Johan van de Gronden en Martin Drenthen, hun prikkelende visie op dit dilemma geven. Zie het programma op p. 2. Wij hopen dat jullie allemaal zullen komen.

Frank Berendse (voorzitter)

Documentatie van

- natuurbeleving
- natuurstudie
- natuurbehoud
- natuureducatie

Symposium Heimans en Thijssen Stichting**Wild of geordend: natuurbeelden, strategieën en bondgenootschappen in het Nederlandse natuurbehoud**

Zaterdag 17 september 2016, Linnaeusgebouw, Radboud Universiteit, Heyendaalseweg 137, 6525 AJ Nijmegen

Opgave: via een link op de website van de Heimans en Thijssen Stichting onder betaling van € 10,- op bankrekening NL52 INGB 0003831069 ten name van Heimans en Thijssen Stichting Amsterdam, onder vermelding van 'Symposium 2016'. Voor studenten is de bijdrage € 5,-.

Nadere informatie: wild.of.geordend@gmail.com

Programma

- 13.00 - 13.30 Ontvangst met koffie en thee
 13.30 - 13.40 Opening en inleiding door onze voorzitter Frank Berendse
 13.40 - 14.20 *Dit is mijn hof* door Chris de Stoop (schrijver van 'Dit is mijn hof' en deeltijdboer)
 14.20 - 14.50 *De ecologisering van de Nederlandse landbouw: de grootste natuuropgave van deze tijd* door Johan van de Gronden (filosoof, directeur WNF van 2006 tot 2016 en schrijver van *Wijsgeer in het wild*)
 14.50 - 15.20 *Nieuwe natuur in een historisch landschap tussen respect voor identiteit en cultuurkritiek* door Martin Drenthen (milieuwetenschapper, hoofd docent filosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen)
 15.20 - 15.50 Pauze
 15.50 - 16.40 Paneldiscussie o.l.v. Mascha Brouwer (divisiedirecteur Behoud en Ontwikkeling bij Staatsbosbeheer) Leden van het panel: Teo Wams (directeur Natuurbeheer van Natuurmonumenten) André Arfman (melkveehouder en voorzitter Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt) Eric van der Schans (hoofd Environmental Management van het Havenbedrijf Rotterdam) Sander Turnhout (strategisch adviseur Soorten NL; voorzitter van Sporters voor Natuur)
 16.40 - 16.45 Afsluiting van het symposium en presentatie van het boek 'Wilde open' door Frank Berendse
 16.45 - 17.30 Napraten onder het genot van een drankje.

Toelichting

Van verschillende kanten wordt de laatste tijd kritiek geuit op de aanleg van 'nieuwe natuur'. Behalve inhoudelijke kritiek hebben sommigen ook bezwaren van strategische aard. In het spel van de maatschappelijke krachten zouden natuurorganisaties kiezen voor verkeerde partners. Met havens en industrie worden deals gesloten, terwijl de hoeders van het agrarisch cultuurlandschap in de steek gelaten worden. De ontpoldering van de Hedwigepolder langs de Westerschelde is daarbij een vaak genoemd voorbeeld. De kritiek daarop is beeldend verwoord door de Vlaamse schrijver Chris de Stoop in zijn boek 'Dit is mijn hof'.

De opkomst van nieuwe natuur en de strategische keuzes van de natuurorganisaties kunnen natuurlijk niet

los worden gezien van de ontwikkelingen in de landbouw van Nederland. Schaalvergroting en industrialisering hebben geleid tot een dramatisch verlies aan biodiversiteit op het Nederlandse platteland. Hoewel dit besef breed wordt gedeeld en er diverse initiatieven zijn om landbouw en natuur weer bij elkaar te brengen, blijft de trend onmiskenbaar neerwaarts gericht. Een kernvraag blijft daarom: kan en wil de landbouw een geloofwaardige partner zijn voor het natuur- en landschapsbehoud in Nederland?

Aan de andere kant staan natuur en landschap ook onder druk door de toenemende behoefte aan ruimte voor wonen, infrastructuur en havens en industrie. In de afgelopen decennia is hiervoor de groen-voor-rood compensatiegedachte ontwikkeld. Is er wat mis met dat concept? Moeten daarbij – naast natuurontwikkeling – ook landschapsherstel en landschapsontwikkeling meer aandacht krijgen of is die nu al voldoende? Of moet het natuurbehoud misschien helemaal afzien van dergelijke bondgenootschappen en, al dan niet samen met anderen, het ruimtegebruik meer ten principale aan de orde stellen?

"Mijn herinneringen aan het heerlijke Javaanse Landschap" Dr. Jac. P. Thijssen en Indië

Deze woorden van Jac. P. Thijssen vormen de titel van een interessante bijdrage van Frans Schreuder, oud-leerling van het Kennemer Lyceum en geïnteresseerd in Thijssen, in het bijzonder zijn reis naar Indië. Hij heeft zijn artikel gepubliceerd in *Indische Letteren*, Tijdschrift van de Werkgroep Indische-Nederlandse Letterkunde, September 2015, pp. 171-182.

Jac. P. Thijssen en zijn vrouw tijdens een excursie naar het Djatibos op Java, december 1930.

Schreuder (1930) heeft zijn jeugd jaren in voormalig Nederlands-Indië doorgebracht en de geuren en kleuren van de tropische vegetatie hebben bij hem net zo'n onvergetelijke indruk gemaakt als bij Thijssen. Hij haalt dan ook vele botanische indrukken van Thijssen aan. En niet te vergeten het actieve muzikale leven dat de goed viool spelende Thijssen tijdens zijn verblijf had opgebouwd. Geen wonder, want Frans Schreuder is pianist!

De hierboven afgebeelde foto komt voor in het artikel van Schreuder en ook in de uitgebreide verzameling brieven van Thijssen in het 'brievenboek' van Marga Coesl: "*Wanhoop nooit aan vooruitgang. Brieven van Jac. P. Thijssen*". Schreuder heeft trouwens in een briefwisseling zijn bewondering voor het werk van Marga uitgesproken.

We zijn bezig om met de redactie van Indische Letteren een overeenkomst aan te gaan waarbij het artikel van Schreuder op de website van onze Stichting kan worden geplaatst. Ook dit artikel is weer een verrassende bijdrage tot het werk van Thijssen.

Eddy van der Maarel

Jubileumkatern in Nieuwsbrief nummer 50

Ter gelegenheid van het verschijnen van de vijftigste Nieuwsbrief wordt op pp. 3 - 6 een speciaal katern opgenomen over de vier kernthema's van de Heimans en Thijssse Stichting: natuurstudie, natuurbehoud, natuureducatie en natuurbeleving.

Natuurreservaten door de jaren heen

De drang tot natuurbescherming is in Nederland begonnen met de verzuchting van Frederik Willem van Eeden Sr. dat de natuur "overal wordt aangetast", met de vernietiging van het Beekbergerwoud als dieptepunt. Hij introduceerde het woord 'natuurmonument' als overblijfsel van de voormalige natuur met een intrinsieke en historische waarde. Daarbij ging het ook om natuurbeleving en cultuurfilosofie. Die elementen waren al eerder genoemd, bij het Franse Forêt de Fontainebleau dat in de jaren 1850-1860 tot biologisch en artistiek reservaat (de impressionisten!) werd uitgeroepen en bij het in 1872 gestichte beroemde Yellowstone Park dat zou dienen voor "het nut en het plezier van de mensen". Veelzijdige natuurreservaten dus.

In Nederland begint de eigenlijke natuurbescherming met de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1905 en de aankoop van het Naardermeer in 1906. Hierbij speelde Jac. P. Thijssse een sleutelrol. De bescheiden Eli Heimans kwam niet voor in dit verhaal, maar was met name in Zuid-Limburg de grote natuurbeschermers. Uiteindelijk werden er honderden grotere en kleinere natuurreservaten en monumenten verworven, door Natuurmonumenten, de provinciale Landschappen, particuliere terreineigenaren en Staatsbosbeheer, dat al in 1908 het 'staatsnatuurmonument' de Muy op Texel inrichtte.

Over het beheer van reservaten werd in het begin weinig gesproken. Bij het klassieke begrip 'natuurmonument' hoorde immers de ongereptheid. Men had toen eerst niet door dat het stoppen met het ingrijpen in een natuurreservaat tot ongewenste veranderingen kon leiden. Pas in de jaren '30 en '40 van de vorige eeuw kwam de opvatting naar voren dat waardevolle natuurreservaten, die we halfnatuurlijk zijn gaan noemen, beheerd moesten worden; dat kon ook ingrijpen in een ongewenste ontwikkeling inhouden.

Met name de botanicus Victor Westhoff heeft dit duidelijk gemaakt. Dankzij een beroemd geworden rede 'Biologische problemen der natuurbescherming', gehouden in 1945 voor een congres van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie, die in de hele natuurbeschermingswereld doordrong, heeft Westhoff een omwenteling tot stand gebracht. Hij werd daarmee onze meest invloedrijke naorlogse natuurbeschermers.

In Groot-Brittannië heeft de grote Engelse ecoloog Arthur Tansley al in 1911, in het boek 'Types of British vegetation', het begrip 'semi-natural' ingevoerd en uitgewerkt. Wat betreft het beheren van natuurreservaten heeft Tansley in Groot-Brittannië een soortgelijke rol en reputatie gehad als Westhoff in Nederland.

Duitse collega's hebben onze graden van natuurlijkheid overgenomen en gecombineerd met graden van kunstmatigheid. Ik heb in 1978 een soortgelijk schema uitgewerkt dat hier vereenvoudigd wordt weergegeven. Het heeft 6 gradaties van 'natuurlijk' tot 'cultuurlijk'

De gradaties 1 - 3 betreffen landschappen die het beschermen waard zijn. Hier wordt de ondergrond weinig en altijd oppervlakkig veranderd en behoren alle of de meeste soorten tot de oorspronkelijke flora ter plaatse. Hier komen weinig tot geen 'exoten' voor (zie schema).

Aangezien natuurlijk en zelfs bijna-natuurlijk landschap in ons land nauwelijks meer bestaat gaat de aandacht vooral uit naar halfnatuurlijke landschappen in natuurreservaten. In bijvoorbeeld halfnatuurlijke heiden, graslanden en hakhout verandert door menselijk ingrijpen de structuur van de vegetatie maar blijft de waardevolle soortensamenstelling grotendeels bewaard. De gradaties 4 - 6 hebben een lage graad van natuurlijkheid door grote veranderingen in de ondergrond of de bodem en door steeds meer exoten. Dit zijn soorten die sinds 1500 (begin van de ontdekking van nieuwe continenten) in Europa werden ingevoerd.

Natuurlijkheid	Verandering ondergrond:	Oorspronkelijke flora aanwezig	Exoten aanwezig
1. Natuurlijk	Geen	Geheel	Geen
2. Bijna-natuurlijk	Weinig	Vrijwel geheel	Weinig
3. Halfnatuurlijk grasland, heide, bos	Oppervlakkig	Grotendeels	Weinig
4. Agri-cultuurlijk akkerbouw	Matig tot sterk	Deels	Weinig tot Matig
5. Bijna-cultuurlijk 'Schijn-natuurlijk' plantsoen, park	Drastisch	Deels tot niet	Matig tot Veel
6. Cultuurlijk Urbaan-industrieel weinig groen	Drastisch	Niet	Dominant

In het schema is plaats voor 'nieuwe natuur' en 'nieuwe wildernis' op heringerichte landbouwgrond, in inpolderingen en langs de rivieren. Meestal worden grote grazers ingebracht, en in principe wordt er daarna zo min mogelijk ingegrepen. Biologen uit het natuur- en milieubeheer spreken liever van natuurontwikkeling. Het Plan Ooievaar en daaruit voortvloeiende projecten, is een voorbeeld van succesvolle ontwikkelingen.

Een deel van de 'nieuwe natuur' kan (nog) niet op tegen onze 'oude natuur' met natuurlijkheid 1-3. Daarbij hoort ook een groot deel van de Oostvaardersplassen, dat nu juist als standaardvoorbeeld van "nieuwe wildernis" geldt. Het drogere deel met de horden koniks (paarden) en heckrunderen is wel spectaculair maar de natuurlijkheid is laag. Het is eerder schijn-natuur. Immers de genoemde grazers zijn teruggefokte dieren die bovendien hier niet van nature thuishoren. Verder wordt er voortdurend ingegrepen in het gebied, o.a. in de waterhuishouding en de populatiedichtheid van de grazers. Ook in andere gebieden met 'exotische' grazers treden problemen op.

Ten slotte bestaat er 'nieuwe natuur' die al veel ouder is, en vaak veel natuurlijker. Zo is het bijna 50-jarige Lauwersmeer 'nieuw' maar al bijna-natuurlijk, evenals het bijna 100-jarige 'Europees natuurreservaat De Boschplaat', dat grotendeels is ontstaan na aanleg van een stuifdijk.

En zo hebben we oude, nieuwe en oude-nieuwe natuur met uiteenlopende natuurlijkheid.

Eddy van der Maarel

Victor Westhoff
Omstreeks 1950

Documentatie van

- natuurbeleving
- natuurstudie
- natuurbehoud
- natuureducatie

Het nieuwe stikstofbeleid

De extreem hoge stikstofdepositie in Nederland is nog steeds een van de grootste problemen bij het beheer van onze natuur. In het begin van de jaren '80 berekende de Wageningse pionier Hugo van der Meer voor het eerst de stikstofbalans van een gemiddeld melkveebedrijf in Nederland. Het resultaat was verbluffend. Op een gemiddeld bedrijf werd per hectare jaarlijks 550 kg stikstof aangevoerd als kunstmest en krachtvoer. Slechts 15% hiervan verliet het bedrijf in de vorm van melk en vlees. Een klein deel van het verrassend grote overschot hoopte zich op in de bodem, maar het overgrote deel zorgde voor een dramatische verontreiniging van het milieu door ammoniakvervluchtiging, nitraatuitspoeling en de productie van het extreem sterke broeikasgas N_2O . Van de vervluchtigde ammoniak komt een groot deel terecht binnen een straal van enkele kilometers van het bedrijf waar het de lucht in gaat.

Een belangrijk deel van de intensivering van de Nederlandse veeteelt voltrok zich in het oosten van Nederland: Gelderse Vallei, Noord-Brabant, Achterhoek en Twente. Juist hier lagen natuurgebieden en intensieve veeteeltbedrijven dicht bij elkaar, zodat de vervuiling met ammoniak grote gevolgen had. In de heidevelden, hooilanden, moerasjes en beekdalbossen vonden razendsnelle veranderingen plaats. Voor iedereen zichtbaar was de vergassing van de hei. Maar ook in de minder in het oog lopende natuur vonden vergelijkbare veranderingen plaats. Orchideeënrijke hooilanden werden overwoekerd door hennegras en in de beekdalbosjes met bosanemoon, verspreidbladig goudveil en muskuskruid namen zevenblad en grote brandnetel het over.

Deze veranderingen waren het gevolg van de toegenomen toevoer van stikstof waardoor de hoeveelheid humus en strooisel zich veel sneller opstapelde. Maar er was meer aan de hand. Het oorspronkelijke boerenbeheer van stukjes hei, hakhoutbos en onbemest hooiland was in de jaren '70 bijna overal gestopt. De toevoer van stikstof was behoorlijk toegenomen, terwijl er niets meer werd afgevoerd.

Het gevolg van de verontreiniging met ammoniak in combinatie met het wegvallen van het oude agrarische gebruik, is veel groter geweest dan we vaak beseffen. Tussen 1950 en 2000 namen de plantensoorten van stikstofrijke standplaatsen (446 soorten) toe, met gemiddeld 75% van het aantal km-hokken waarin ze vóór 1950 gevonden werden. De plantensoorten (701 soorten) van voedselarme bodems gingen achteruit met gemiddeld 40%. Dat laatste percentage is een vergaande onderschatting van de werkelijke verandering die had plaatsgevonden. Voordat een soort helemaal uit een vierkante kilometer is verdwenen, heeft zich eerst jarenlang een afname van het aantal groeiplaatsen binnen dat hok voltrokken.

Zo lang stikstof de groei van planten beperkt, zal meer stikstof tot een hogere productie leiden, met als neveneffect dat veel zeldzame, langzaam groeiende soorten verdwijnen. Wanneer stikstof niet langer groei-beperkend is, omdat bodem en plant met stikstof verzadigd zijn, ontstaat een tweede probleem dat veel groter is. Dat probleem is de snelle verzuring van de bodem.

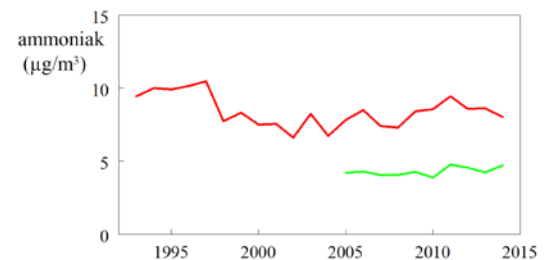
Die verzuring is het gevolg van de omzetting van ammonium door bacteriën in de bodem. Als bodem en plant met stikstof verzadigd zijn, hoopt ammonium zich op in het bodemvocht waardoor een rijke voedingsbron ontstaat voor bacteriën die hun energie ontleen aan de oxidatie van ammonium tot nitraat, waarbij per ammonium-ion twee vrije zuurdeeltjes (H^+ ionen) ontstaan.

Kortom: de hoge ammoniakuitstoot in de Nederlandse

landbouw heeft twee rake klappen uitgedeeld. Eerst steeg de productie, waardoor veel langzaam groeiende plantensoorten verdwenen. Toen stikstof geen effect meer kon hebben op de groei van de plant, omdat er te veel van was, verzuurde de bodem, zodat veel plantensoorten die niet waren opgewassen tegen de giftige effecten van een zure bodem, alsnog het loodje legden.

Er zijn belangrijke stappen gezet om de ammoniakuitstoot terug te brengen. In 1993 werd het verplicht om de mest in de bodem te injecteren en in 2005 moesten grote luchtwassers in de veestallen worden geplaatst. De rekenmodellen van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek laten na deze maatregelen een duidelijke daling zien van de totale uitstoot van ammoniak in Nederland, ruim 70% tussen 1990 en 2013.

Het vreemde is dat de ammoniakconcentraties in de buitenlucht die niet berekend, maar echt gemeten zijn, geen vergelijkbare afname laten zien (figuur). De vraag is natuurlijk hoe die grote verschillen tussen uitkomsten van rekenmodellen en meetwaarden mogelijk zijn. Op dit moment is dat nog verre van duidelijk, maar er is intussen wel beleid gestart op basis van de berekende daling van de ammoniakuitstoot.

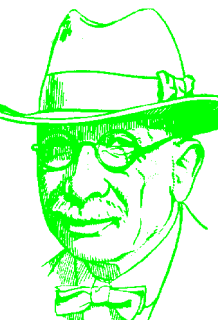
Veranderingen in de ammoniakconcentraties ($\mu\text{g}/\text{m}^3$) in de atmosfeer gemeten door het RIVM in het landelijk meetnet luchtkwaliteit (rood, 8 meetstations) en het meetnet ammoniak natuurgebieden (groen, 30 meetstations). De gegevens zijn welwillend beschikbaar gesteld door Dr. A. van Pul (RIVM).

Dat nieuwe beleid heet de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) en is een typisch Haags verzinsel dat zowel de kool als de geit probeert te sparen. De natuur moet worden beschermd, maar er moet ook economische ontwikkeling zijn. En op zichzelf klinkt dat niet zo gek. Een beetje versimpeld komt het erop neer dat het beleid probeert om de stikstofbelasting van kwetsbare natuur te verkleinen, maar tegelijk een deel van deze verbetering gebruikt voor de uitbreiding van boerderijen die daarmee juist meer ammoniak gaan produceren. De schonere lucht waarvan de natuur zou kunnen profiteren, wordt al weggegeven voordat de verbetering ook werkelijkheid is geworden. Gekker kun je het niet maken!

Frank Berendse

Van de redactie

Onze voorzitter is benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau, voor zijn 'tomeloze en gepassioneerde inzet voor het natuurbehoud in brede zin'. Bij zijn afscheid als hoogleraar heeft de burgemeester van Wageningen de onderscheiding uitgereikt.

Natuurbeleving en natuureducatie: naar een nieuwe natuurpedagogiek?

“Heeft de onderwijzer de planten- en dierenwereld belangwekkend weten te maken voor het kind, dan heeft hij ongetwijfeld de mens een geschenk bezorgd voor gemoed en verstand, waarvan de waarde niet licht overschat kan worden”. Eli Heimans (1893).

In de laatste drie symposia die de Heimans en Thijsse Stichting samen met andere organisaties georganiseerd heeft: ‘Mens en natuur in een verstedelijkte omgeving’ (2013), ‘Natuur en gezondheid’ (2014) en ‘De groene stad van de toekomst’ (2015), staat de relatie tussen mens en natuur op verschillende manieren centraal. En dan gaat het in het bijzonder over de relatie tussen kind en natuur. Op welke manier beleeft het kind in een verstedelijkte omgeving nog natuur en natuurlijke verschijnselen? Als kinderen minder buiten (kunnen) spelen en de buitenwereld in toenemende mate waarnemen via een beeldscherm, wat is dan de waarde van die beleving? Bij een positieve relatie tussen natuur en gezondheid spreekt het vanzelf dat we natuurbeleving willen bevorderen. En als we willen dat de stad van de toekomst een groene stad is, hoe zorgen we er dan voor dat groen hoog op de maatschappelijke en politieke agenda blijft staan?

Natuurbeleving en natuureducatie zijn dan opeens sleutelwoorden in relatie tot de ontwikkeling van kinderen en tot de manier waarop wij hen willen voorbereiden op hun toekomst, zodat zij het belang van de natuur op de maatschappelijke agenda zetten en houden. En dat leidt tot de vraag naar de onderliggende pedagogiek en de afstemming daarvan op de sociaal-emotionele en cognitieve (leer) ontwikkeling van het kind.

We spraken daarover met de onderwijs- en natuurpedagoog Kees Both (73) uit Hoevelaken. Hij begon in 1965 als leraar basisonderwijs in Harderwijk en raakte aan het einde van de jaren ‘60 geïnteresseerd in de pedagogiek van ‘science’ (natuuroriëntatie) in het basisonderwijs. Zijn interesse daarbij lag vooral in kinderen laten leren door (samen) zelf te beleven en onderzoeken. Dit bracht hem in nauw contact met het Jenaplan onderwijs, waar groepsactiviteiten een belangrijke rol spelen in de pedagogisch-didactische aanpak. In 1973 werd Kees medewerker van de Commissie Modernisering Leerplan Biologie en vervolgens ging hij werken bij de Stichting Leerplan Ontwikkeling voor het project Natuuronderwijs in de Basisschool. Van 1982 tot 2006 was hij inhoudelijk landelijk coördinator voor het Jenaplan onderwijs.

Binnen de schoolbiologie en later de natuur- en milieu-educatie (NME) heeft de theorie van de Zwitserse bioloog en psycholoog Jean Piaget over de fasen van ontwikkeling van het kind altijd centraal gestaan. Die komt erop neer dat een kind leert door beleven en verwonderen, dat het daarna kennis verzamelt en vervolgens leert handelen en verantwoordelijkheid nemen.

De relatie kind-natuur is heel lang vooral bekeken vanuit een vak of leergebied (natuuronderwijs) en van het opvoeden van kinderen tot een verantwoorde omgang met de natuur (NME).

De laatste decennia zien we een verandering van perspectief, onderbouwd door onderzoek: ervaringen met natuur zijn belangrijk voor het welzijn en een

gezonde ontwikkeling van kinderen. Beide perspectieven zijn ook kort te typeren als respectievelijk ‘kinderen voor natuur’ en ‘natuur voor kinderen’. Ze sluiten elkaar niet uit, maar vullen elkaar aan. ‘Natuur voor kinderen’ vormt een onmisbare voedingsbodem voor ‘kinderen voor natuur’.

Kees Both pleit daarom voor het verder ontwikkelen van wat hij een ‘groene pedagogiek’ noemt. Deze gaat over het (leren) leven met natuur, met als doel een natuurbetrokken bestaan. Het is wezenlijk een relationele pedagogiek. Die opvatting gaat rechtstreeks terug naar Heimans en Thijsse. Kees verwijst daarbij naar het bovenvermelde citaat van Eli Heimans.

Both laat zien dat de ‘groene pedagogiek’ eigenlijk al een lange geschiedenis heeft. Als we beginnen met de tijd van het ‘biologisch reveil’ (de begintijd van Heimans en Thijsse) vinden we ook Jan Ligthart (1859-1916), de belangrijkste Nederlandse Reformpedagoog. Andere Reformpedagogen zijn Rudolf Steiner, Maria Montessori, Peter Petersen (Jenaplan) en Kees Boeke met zijn Werkplaats Kindergemeenschap.

In de groene pedagogiek staan activiteit in en interactie van het kind met zijn omgeving voorop. Die activiteiten en interacties zijn heel verschillend en dienen de leerontwikkeling van kinderen, hun sociaal-emotionele ontwikkeling en hun motorische, geestelijke en gezondheidsontwikkeling. De groene pedagogiek is ook van toepassing in de jeugdzorg.

Betrokkenheid met natuur vraagt onder andere dat kinderen kennis hebben van de verscheidenheid aan soorten planten en dieren. Het leren van namen en die benoemen is deel van de taalontwikkeling en draagt bij aan het vergroten van hun woordenschat. Naast deze cognitieve functie is er ook een affectieve functie: planten en dieren worden ervaren als vrienden of goede bekenden, soms ook als gevaar, in elk geval als medebewoners van deze wereld. Als in het vroege voorjaar het speenkruid weer bloeit en daardoor opvalt, groet je in deze plant de komende lente. Hetzelfde doe je als je in maart het liedje van de tjiftjaf hoort, die weer terug is uit het verre zuiden.

In de westerse landen – maar in toenemende mate ook elders – is kennis van namen van planten en dieren in de directe omgeving beperkt, ook omdat door de verstedelijking het praktisch omgaan met de natuur sterk verminderd is. Kinderen kennen meer namen van uitgestorven dinosaurussen en automerken en herkennen meer beelden van nu nog levende spectaculaire dieren dan namen van planten en dieren uit de directe omgeving.

Kees pleit ervoor om het schoolterrein in te richten met habitats voor planten en dieren, een vogelbosje, een vlinderheuvel met planten die vlinders aantrekken, een bloemrijk graslandje, een ondiepe plas. Deze nabije natuur is rijk genoeg aan soorten planten en dieren om interessant te zijn. En tegelijkertijd overzichtelijk genoeg om er voldoende vertrouwd mee te worden.

Wat betreft de kennis infrastructuur is het Kees Both opgevallen dat er in de natuureducatie veel kennis en ervaring is opgedaan, maar dat die onvoldoende is geordend voor verder gebruik en verdere ontwikkeling. En er is een gebrek aan collectief geheugen in de NME. Veel (jonge) medewerkers in NME-organisaties lijken zich weinig bewust van de theorie en praktijk die al bestaat.

Het ontwikkelen van een infrastructuur van kennis, ervaringen en beschrijvingen van educatieve werkvormen en materialen is niet alleen van historisch belang, maar is eigenlijk onmisbaar voor de ontwikkeling van de didactiek en van didactische hulpmiddelen voor de natuureducatie in de toekomst. De ervaring van de Heimans en Thijsse Stichting op het gebied van documentatie van natuurbeleving en natuureducatie kan daarbij zeker helpen.

Lydia Haafkens en Maarten Smies

Documentatie van

- natuurbeleving
- natuurstudie
- natuurbehoud
- natuureducatie

Eli Heimans 1861 - 1914

Eli Heimans's laatste les

De heer S. Abramsz, onderwijzer aan de Hendrik Westerschool te Amsterdam zendt het volgende schrijven: "En nu is Heimans begraven; Heimans de natuurhistoricus, Heimans de geoloog, Heimans de kindervriend. Mag ik hem u even als kindervriend laten zien?"

Heimans had juist in de vijfde klasse van de Hendrik Westerschool de wet van Archimedes behandeld. Ge kent ze nog: een lichaam verliest, in een vloeistof gedompeld, zóóveel aan gewicht enz. Hij had dat gedaan op de levendige en boeiende, kinderlijke en bevattelijke wijze waarvan Heimans 't geheim kende.

Maar daarvoor wensch ik niet uit te weiden. Ik wilde alleen even spreken over de laatste, de allerlaatste les, die Heimans aan kinderen heeft gegeven, eer hij in den vreemde, in het door hem geliefde Gerolstein, ontsliep. Die les, aanhangsel van de voorafgegane lessen over de wet van Archimedes, zou Heimans gebruiken om voor de oogen van de kinderen een luchtballonnetje te vullen, dat 'echt' in de hoogte zou gaan.

En daar kwam hij binnen, haastig, druk en beweeglijk als altijd; dragende allerlei voor kinderen heerlijke geheimzinnigheden: flesschen, zakjes, een lange glazen buis.... "Hèèèè" ging het als een rilling door de klas. Elke onderwijzer kent die rilling van gespannen verwachting. En de les begon. Onder allerlei gezellige praatjes begon H. het noodige waterstof te ontwikkelen, waarvan hij een deel opving in een glas en daarna ontstak.

"Hoor je wel, jongens. Géén knal. Dus is 't geen?" "Geen knalgas." "Precies... Wil ik nu een knalgas laten ontploffen?" "Nee..., nee..., ja..., nee..., ja..." "Wie zegt nee." Tien, vijftien vingers omhoog. "He, flauwe jongens. Bang voor een beetje knalgas. Wie zegt ja." Alle vingers op, ook die van de aanvankelijk vreesachtigen. "Zoo" - tegen een kleine dreumes". Kom jij dan maar eens hier. Hou jij dat glas maar 's vast... "Zoo - met de opening naar beneden. 't Is vol waterstofgas, weet je... Hou 't nu eens een beetje schuin... Zóó, niet te veel. Wat is d'r nu gebeurd?"

"D'r is waterstof uitgegaan." "Best - en wat is d'r voor in de plaats gekomen?" "Gewone lucht." "Goed - en wat is d'r nu in 't glas." "Knalgas." "Mooi - dat ga ik aansteken. Durf jij 't glas nu nog wel vasthouden?" "Jawel meneer." - maar de dreumes keek toch wel een beetje benauwd en knipte al wat met z'n oogen. "Nu, daar ga ik hoor. Even een lucifer aansteken. Zoo, die onder 't glas." Pof, ging het - en de kinderen hadden een schik van belang. Kinderen hooren graag wat pof of knalt.

"Zoo, maar nu gaan we toch een luchtballonnetje maken. Kijk, hier hebben we en heel dun gutta percha zakje. Net een kleine varkensblaas, zie je wel? Ik zal 't eens opblazen - kijk." En 't blaasje zwol op ter grootte van een kinderhoofd. "Ai..." Verbazing van de kinderen. "Is 't nu met waterstofgas gevuld, jongens?" "Nee meneer, met lucht uit uw borst." "Best, en dat is geen waterstofgas, is 't wel?" "Nee, meneer." "Nee, wat ik uitadem is veel zwaarder dan waterstofgas. En daarmee zou ons ballonnetje heusch niet omhoog gaan, maar kom, we zullen het blaasje vastmaken aan deze glazen buis. En aan den anderen kant van de buis maken we een elastieken slangetje vast, waardoor het waterstofgas door de glazen buis naar 't blaasje kan stroomen. "Kijk, zoo.. Ha, jongens, 't blaasje begint al te zwellen..." Ai, nog heviger verbazing van de kinderen. "Wat dun is Uw blaasje, meneer. Je kan er helemaal doorheen kijken. Kijk meneer, 't bord kun je er doorheen zien." "Warempel? Ja, hoor. Aardig hè? Maar 't moet nog groter worden. Een beetje geduld dus nog." En 't blaasje werd groter. En toen bond de meester heel voorzichtig een draadje garen er beneden rond omheen en schoof het van de glazen buis.

En toen? Och, ik wou dat ge toen de uitbarsting van vroolijkheid hadt bijgewoond in de 5e klasse der Hendrik Westerschool. Maar óók, dat ge de kinderlijke blijdschap van Heimans-zelf hadt kunnen gadeslaan over 't gelukken van zijn proef..... Of over de pret van de kinderen?... Daar zweefde het lichte ballonnetje door 't schoollokaal, huppelend, springend bij elk tochtje dat door de open ramen naar binnen kwam. En geen kind zat meer op zijn plaats. Dat was een gejoel, een gelach, een geroep dat stof had gegeven voor een treffend instantaneetje.

Maar daar wipte waarachtig het levenslustige ballonnetje de deur uit en de gang in. Heimans en de kinderen er achteraan, lachend, schaterend. Ja, Heimans was kind met de kinderen. En nu begon 't zijn tocht door de lange schoolgang; soms dalend in de richting van de hoofden der kinderen, dan plaagziek stijgend tot aan den zolder, totdat daar maakte het plotseling een grappige escapade: 't ontsnapte door een geopend tuimelraam en ging de wijde wereld in, uitgeleid door een hartelijk en heerlijk 'hoera' uit een kleine veertig kindermond.

Dat was Heimans' laatste les, den 16en Juli 1914. Ik heb er vele bijgewoond. Ze waren rijk van inhoud en boeiend naar den vorm. Maar dat was er niet 't mooiste van. Wat ze onvergetelijk maakte, was, dat er zich steeds een kindervriend in uitsprak; dat er altijd in aan 't woord was de man, die, zooals 't mij een voorrecht was aan zijn graf te zeggen, 't beste en 't mooiste, 't rijkste en 't reinste, dat in hem leefde, in dienst had gesteld van 't kind. Heimans heeft de kinderen lief gehad. Van hem mag worden getuigd, dat hij de kinderen tot zich liet komen en ze niet verhinderde. En voor hen, die treuren om zijn heengaan, moge er een liefelijke vertroosting zijn in de wetenschap, dat zijn nagedachtenis óók en vooral, door kinderen zal worden gezegend.

J. Abramsz

(Deze tekst is waarschijnlijk eerst gepubliceerd in het Handelsblad van 27 juli 1914 en is ook gedeeltelijk afgedrukt in de biografie, tevens proefschrift van Fop. I. Brouwer (1958) 'Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw' (aldaar op p. 248).

In memoriam Ton Coops (1929 – 2016)

Begin januari overleed Ton Coops. Ton heeft mede de grondslag gelegd voor de Heimans en Thijsse Stichting in zijn huidige vorm. Hij kwam in het midden van de jaren '60 bij Natuurmonumenten, waar hij als 'Inspecteur in algemene dienst' belast werd met de voorlichting. In 1966 bood de toenmalige eigenaar 1000 ha van het Deelerwoud te koop aan, terwijl ook 200 ha van de Deelerheide in verschillende kavels in de verkoop kwamen. In 1967 startte Natuurmonumenten de actie "Behoud het Deelerwoud" met als doel een kwart van de aankoopssom, die niet door subsidie van Rijk en Provincie werd gedekt, bij elkaar te brengen. Ton was de motor achter de actie.

In 1993 ontstond de Heimans en Thijsse Stichting door een fusie van het Heimans en Thijsse Fonds en de Stichting Heimans en Thijsse Bibliotheek en Archief. Ton Coops werd voorzitter en de vorig jaar overleden Arie Bakker (zie Nieuwsbrief 48) secretaris. Samen waren zij een ijzersterk duo.

Het bestuur van de Heimans en Thijsse Stichting stortte zich op een aantal activiteiten in de aanloop naar het Thijssejaar 1995, 50 jaar na het overlijden van Jac. P. Thijsse. Eén daarvan was de uitgave van het onbekende album van Thijsse 'Eik en Beuk' dat in 1995 verscheen in een oplage van 80.000 exemplaren. Ook organiseerde de Stichting in dat jaar het symposium 'De eeuw van Thijsse' in de Koningszaal van Artis, waar in 1905 Natuurmonumenten werd opgericht.

Ton Coops was onder andere redacteur van 'Eik en Beuk' en werkte ook mee aan de heruitgave van de Verkade albums 'Langs de Zuiderzee' (1984), 'De Vecht' (1996), 'De IJssel' (1997), en 'Onze Grootte Rivieren' (1998).

In 2000 stopte Ton met zijn bestuurswerk voor de Heimans en Thijsse Stichting en het Heimans en Thijsse Steunfonds, waarvan hij ook jaren voorzitter was.

We herdenken Ton als een bijzonder aardige, gastvrije en bescheiden man, die voor het natuurbehoud en de natuureducatie in de tweede helft van de vorige eeuw veel werk heeft verzet.

Maarten Smies

met medewerking van **Marga Coesèl**

Boekbespreking

Marga Coesèl. 2016. *Van vuilnisbelt tot natuurmonument Jac. P. Thijsse en het Naardermeer*. ISBN 9789082180015. Vereniging Natuurmonumenten, 's-Graveland. 96 pp. € 9,50, voor leden € 7,50.

Wat weten de goed ingevoerde lezers van dit blad nog niet over de problemen rond het Naardermeer in het begin van de vorige eeuw, de acties van Jac. P. Thijsse, en het ontstaan van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten?

Het nieuwe, prachtig uitgevoerde boekje van Marga Coesèl komt met een aantal nieuwe feiten en gezichtspunten. Aanleiding tot het schrijven van het boekje is het 110-jarig bestaan van het Naardermeer als natuurmonument dit jaar. Het is in samenwerking tussen de Heimans en Thijsse Stichting en Natuurmonumenten tot stand gekomen.

Meer dan een eeuw na de eerste acties rond het Naardermeer moest er opnieuw strijd geleverd worden om een aanslag op het gebied te voorkomen. Het is dan van belang om het collectieve geheugen op te frissen en iets te leren van de tactiek van Thijsse.

In het boekje beschijft Marga Coesèl de problemen rond de opslag van het Amsterdamse huisvuil, dat na de uitbreiding van de stad stankoverlast aan de nieuwe bewoners gaf. Verbranden in een oven was wellicht meer hygiënisch dan storten in het Naardermeer, hoewel dat landbouwgrond zou kunnen opleveren. Dat kwam verder niet aan de orde omdat de aankoop van het Naardermeer werd afgestemd. Dat was de discussie in de Gemeenteraad. Het natuurschoon speelde niet mee in de overwegingen die tot het Raadsbesluit leidden. Het voorstel tot aankoop werd met 20 tegen 18 stemmen verworpen.

Onderzoek van archieven en historische kranten door de schrijfster heeft allerlei nieuwe details opgeleverd, bijvoorbeeld het spottende commentaar van de Telegraaf, en dat op de dag van oprichting van Natuurmonumenten advertenties over de veiling van het Naardermeer waren geplaatst. Gelukkig zijn daar geen kopers op gekomen.

Thijsse had met stukjes in de krant en in "De Levende Natuur" een actie op touw gezet die ahang vond. De nieuw opgerichte vereniging had geen geld maar wel slimme bestuurders, met name J. Th. Oudemans, Jac. P. Thijsse en P.G. van Tienhoven, die een plan voor een obligatielening bedacht. Daarmee werd genoeg geld opgehaald om het gebied te kopen.

Het ging maar net goed. Coesèl is er van overtuigd dat de protesten van Thijsse, zijn overtuigingskracht en humor een belangrijke rol hebben gespeeld. Wellicht kunnen we leren van de tactiek van Thijsse: luister naar je tegenstander, heb oog voor de economische belangen, vind er een antwoord op en ten slotte maak je standpunt bekend!

Dit boekje, met fraaie illustraties, verdient wijde verspreiding. Geef het aan je kleinkinderen, relaties en andere nog te overtuigen bekenden. Aanslagen op de natuur liggen altijd op de loer.

Riemke Riemersma

Documentatie van

- natuurbeleving
- natuurstudie
- natuurbehoud
- natuureducatie

Wie Is....? nr. 8 Ger Londo

De veelzijdige botanicus Ger Londo werd in 1935 in Haarlem geboren. Tot onderwijzer opgeleid, begon hij in 1957 met de studie Biologie aan de Universiteit van Amsterdam waar hij in 1964 afstudeerde. Zoals vele oud-leden van deze vereniging

heeft Ger bij herhaling de grote betekenis van de NJN voor zijn vorming uitgedrukt. Zo had zijn vegetatiekundige scholing al vóór zijn studie plaatsgevonden in de Plantensociologische Werkgroep van de NJN. Deze werkgroep was in 1937 opgericht door Victor Westhoff, de grondlegger van de vegetatiekunde in Nederland en in de jaren dat Ger lid was van de werkgroep, was Westhoff nog steeds actief als kampfeiter.

Het was niet toevallig dat Londo al in het jaar van zijn afstuderen werd aangesteld bij de afdeling Botanie van het Rijksinstituut voor Veldbiologisch Onderzoek ten behoeve van het Natuurbehoud (RIVON). Hij verrichtte hier vegetatiekundig, plantencologisch en landschapsecologisch onderzoek en ging daarmee voort toen het RIVON achtereenvolgens opging in het Rijksinstituut voor Natuurbeheer (RIN), het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO) en het Onderzoeksinstituut Alterra. Hoewel al lang gepensioneerd, is hij nog steeds als gastmedewerker aan Alterra verbonden.

Tussendoor werkte Ger aan een proefschrift 'Patroon en proces in duinvalleivegetaties langs een gegraven meer in de Kennemerduinen'. Daarop promoveerde hij in 1971 in Nijmegen. Het was een van de eerste studies over natuurontwikkeling, met praktische richtlijnen voor natuurtechnische milieubouw.

Door het in Nederland en vele Europese landen voortgezette onderzoek van natuurlijke en half-natuurlijke landschappen en levensgemeenschappen is Londo uitgegroeid tot een van de grootste kenners van de vegetatie van onze natuurgebieden en van die in de ons omringende landen.

Naast zijn omvangrijke werk en publicaties over natuurbeheer en natuurontwikkeling heeft Ger Londo een significante bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van heemtuinen en natuurlijke tuinen. De inspiratie voor deze bijdrage kwam uit 'Thijsses Hof' in Bloemendaal, de oudste heemtuin van Nederland. Deze was aangelegd in 1925. Ger wist al gauw van dit project; hij woonde er toen ook niet ver vandaan.

Vele heemtuinen zijn wilde-plantentuinen waarin ongewenste soorten worden gewied. Als een bijzonder type heemtuin definieerde Londo de natuurtuin als een tuin met een spontane vegetatieontwikkeling waar plantengemeenschappen kunnen ontstaan. In Thijsses Hof zijn het vooral de verschillende duinbiotopen die zijn ontwikkeld. De Hof is kortgeleden Rijksmonument geworden. Naast heemtuin wordt ook de naam natuurtuin gebruikt. Natuurtuinen zijn minder strak gedefinieerd. De namen worden echter door elkaar heen gebruikt. Dankzij de vele publicaties en actieve bemoeienissen met dit soort tuinen wordt Ger Londo wel de 'vader van de natuurtuingedachte' genoemd.

Terug naar Thijsses Hof. In zijn NJN-tijd en middelbare schooltijd is Londo met allerlei waarnemingen in deze tuin begonnen. Niet wetende dat hij later 45 jaar lang lid van het bestuur van de Hof zou worden. Voor zijn langdurige vakkundige adviezen heeft hij kortgeleden de vergulde Jac. P. Thijsses penning ontvangen.

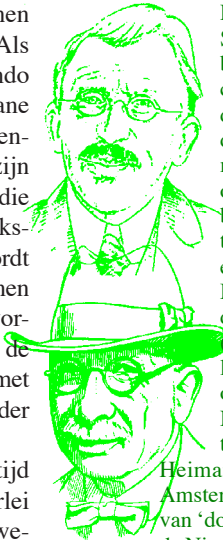
Zijn ervaringen met deze heemtuin hebben er toe bijgedragen dat Londo in zijn eigen tuin in Scherpenzeel in 1966 een groot experiment heeft opgezet met de aanleg van allerlei milieutypen. Hij woont daar nog steeds en heeft dus nu gegevens over de vestiging, uitbreiding en teruggang van honderden soorten gedurende nu 50 jaar! Het meest verrassende is dat de straat waar zijn huis aan ligt 'Proeftuin' heet. Zo'n coincidentie houdt je niet voor mogelijk.

Gedurende het vele werk dat Londo aan en in allerlei tuinen heeft geleverd, is op het landgoed Broekhuizen bij Leersum door hem in 1997 een gradiëntrijke natuurtuin ontwikkeld met steun van de Vereniging voor Dorp en Natuur Amerongen-Leersum. Deze tuin is naar Ger Londo genoemd en een bekend botanisch uitje langs de Utrechtse Heuvelrug.

Tot de ideeën over natuurontwikkeling die Londo heeft uitgewerkt behoort het onderscheid tussen ongeperceleerd (niet in percelen verdeeld half-natuurlijk landschap zoals een heide) en geperceleerd halfnatuurlijk landschap (zoals een complex percelen met schraalgraslanden).

De vele boeken en artikelen (met 'Natuurontwikkeling' als meesterwerk) maken Ger Londo tot één van de meest gelezen auteurs over natuurbeheer en -ontwikkeling: *Natuurtuinen en -parken*. Thieme. 1977; *Natuurtechnisch Bosbeheer*. Pudoc. 1991; *Tuin vol wilde planten* (met J. den Hengst). Vereniging Natuurmonumenten. 1993; *Natuurontwikkeling*. Backhuys Publishers. 1997; *Thijsses Hof. Tachtig jaar natuurontwikkeling*. Bekking en Blitz. 2006; *Naar meer natuur in tuin, park en landschap*. KNNV. 2010.

Eddy van der Maarel

De Heimans en Thijsses Stichting beheert een bibliotheek en een archief met materiaal over de ontwikkeling in het denken over en het omgaan met de natuur. Activiteiten op deze terreinen worden bevorderd door o.m. het toekennen van de Heimans en Thijsses Prijs. Men wordt doneateur van de Stichting door €22,50 studenten €10,00; instellingen minimaal €65,-) over te maken op rekening NL52 INGB 0003 8310 69 t.n.v.

Heimans en Thijsses Stichting, Amsterdam, onder vermelding van 'donatie'. Men ontvangt dan de Nieuwsbrief en uitnodigingen voor manifestaties.

Adres

Postbus 20123
1000 HC Amsterdam
heimans-en-thijsses-st@kpnmail.nl

Website

www.heimansenthijssesstichting.nl

Secretariaat, Bibliotheek en Archief

Hugo de Vries-Centrum
Plantage Middenlaan 2c
1018 DD Amsterdam
De bibliotheek is toegankelijk op vrijdag van 10.00 - 16.30 uur en op afspraak. Het archief is ondergebracht in de Artis Bibliotheek (UvA), Plantage Middenlaan 45, 1018 DC Amsterdam. Voor het raadplegen van het archief kunt u contact opnemen met Marga Coesël, m.j.coesel-wouda@uva.nl.

Dagelijks Bestuur

F. Berendse, voorzitter,
voorzitter Heimans en Thijsses Steunfonds
tel. 0317 484973
frank.berendse@wur.nl
H. van Oene, secretaris-penningmeester
tel. 06 11405952
vanoene@upcmail.nl
M. Coesël, conservator
tel. 0294 261734
m.j.coesel-wouda@uva.nl
A.M.M. van Haperen
tel. 0118-552825
amm.vanhaperen@gmail.com
P.C. de Hullu
tel. 024 7410701
e.dehullu@science.ru.nl

Webmaster

H. Kuyvenhoven
tel. 030 6665261
herbert.rita@zonnet.nl

Eindredactie Nieuwsbrief

E. van der Maarel
tel. 0561 430760
eddy.arteco@planet.nl

